

– beépíti a maga szemléleti rendszerébe, elhelyezve – átgondolva/átfogalmazva – őket az elsősorban szövegnyelvészeti interpretáció elméleti rendszerébe. A nyelvi műalkotások – Lotman megállapítása szerint – olyan struktúrák, amelyeknek alapját a természetes nyelv képezi, a nyelvi elemekből létrejövő rendszer azonban kiegészítő, másodlagos – ideológiai, etikai, poétikai és más jellegű – struktúrák hordozója is lesz. Miközben tehát a szövegelméleti műértelmezésnek az adott nyelvi szöveg (irodalmi alkotás) nyelvi strukturáltságának leíró, értelmező és értékelő elemzését kell adnia, magával a jelentésalakulás összetett folyamatával kell foglalkoznia a szövegben mint nyelvi műalkotásban, s eközben a retorika, a stilisztika, a poétika, a pszicholingvisztika, a kognitív pszichológia, a kommunikációelmélet, a filozófia stb. eredményeit is fel kell tudnia használni, illetőleg be kell építenie a szemiotikai szövegten kutatási rendszerébe, elméletébe. A szövegelmélet tehát interdiszciplináris elmélet.

Művei jegyzékét olvasva kitűnik, hogy tudományos pályafutását végigkísérik szövegnyelvészeti kutatásai.

Engem kora ifjúságom óta a költészet, a költői nyelv, a vers kérdései foglalkoztattak. Ezt példázza számos fiatalkori strukturalista versértelmezésem is. A szövegelmélet, a szemiotikai szövegten tág elméleti keretet és támpontot biztosít számomra, hogy a költői nyelv, illetőleg egy adott vers teljes értékű elemzését elvégezhessem. E kutatáson belül külön foglalkoztat a költői eszköztár, a költői alakzatok stilisztikai-szövegnyelvészeti leírása s újrafogalmazása is – ezt teszem most készülő *Pilinszky János költői nyelve* című tanulmánykötetemben is.

A költőt nem szorítja háttérbe a nyelvész?

Ősszel vagy télen jelenik meg az újvidéki Forum Könyvkiadónál harmadik verseskötetem *Palicsi versek* címmel. Jóllehet viszonylag ritkán írok verset, a versírás folyamatos nálam, s a tudatos önkifejezés formája.

Budapest, 1995. június 15.

„Van a gondolatnak egy olyan tömör állapota, amelyben kristálytiszttán ragyog”

BESZÉLGETÉS THOMKA BEÁTÁVAL

Thomka Beáta több művében értelmezi az esszét mint műfajt. Miért érzi szükségét ennek, hiszen rendszeresen művel?

Mindig érdekelt ez a műfaj. Többek között a két háború közötti magyar esszéirodalom tette számomra vonzóvá. Németh László, Babits, Szerb Antal, Hamvas Béla, Kerényi Károly nemzedékét nem véletlenül nevezik az esszéírók nemzedékének. Ők az irodalmi, filozófiai vagy egyéb művelődéstörténeti kérdésekre is esszészzerű kritikai megnyilatkozással reagáltak. De irodalomtörténetet is az esszé jegyében írtak. Ez a mi korunknak is meghatározó vonása. Még a filozófiai művek sem föltétlenül mindig rendszeralkotóak, elvontak és szisztematikusak, hanem sok esetben egészen különös, oldottabb, személyes jellegű megnyilatkozások.

Az esszé magában hordoz tehát egyfajta szubjektivitást. Ez a tárgyválasztásban is érvényesül?

Föltétlenül. A témák kijelölésében csakugyan megmutatkozik problémaérzékenységünk, fogékonyságunk. A közléssel a személyesség is együtt jár, de ez nem azt jelenti, hogy föltétlenül el kell távolodnunk a fogalmi nyelvhasználatától. Ha színvonalasan művelik, lehetséges egy olyan köztes terület, ahol nagyon komoly kérdések, szellemi problémák, akár egy átfogó szemléletmód nyilatkozik meg az ellenőrizhető, tisztességes fogalmi nyelvhasználat keretében. Az esszére tehát a követhető gondolatmenet, a logikus kifejtés, a poétikus formálás éppen úgy jellemző lehet: érvelő alátámasztás, de szaknyelvi keménység, szigorúság nélkül.

Egyik méltatója ezt írja Thomka Beátáról: „...a modern magyar prózáról való kritikai gondolkodás egyik jeles szellemét tisztelhetjük benne...”, valamint: „... elméleti, teoretikus igénnyel értelmezi az epika változásait és formáit.” Emellett azonban igen sok írást szentel a költészetnek is. Sziveri Jánosról például négy tanulmánya is megjelent az Áttetsző könyvtár című 1993-as kötetében. Külön is ír a Bábel című Sziveri-versről. Mi ragadta meg ebben a költészetben?

Sziveri János költészetével kapcsolatban nem is leplezem, hogy van bennem elfogultság. Barátjaként, kortársaként, nemzedéktársaként közös vállalkozásokat mondhattunk magunkénak: az Új Symposion körüli együttműködést. Az emberi közelség, a körülmények hasonlósága kétségtelenül elfogulttá tehet. Nem hiszem, hogy irodalmi értékelésében én fogom az utolsó szót kimondani. Vállalom a személyes kötődést, még akkor is, ha esetleg annak idején túlértékeltem írásaimban ezt a költészetet. Nyilván hatott rám sorsának tragikus alakulása és lezárulása. Ettől az érintettségtől nem kívántam eltávolodni valamiféle kritikai szigor nevében. Most, minthogy az egész életmű hozzáférhető, már pontosabban ki lehet jelölni ennek a különös költői beszédmódnak és világnak helyét, jelentőségét. A Bábelt föltétlenül szintézisnek érzem. A haláltudat nyomása alatt páratlanul kiélestedt Sziveri János költői látása, és megnövekedtek elvárásai önmagával és a költészettel szemben.

Danyi Magdolna Rigólesen című kötetéről ezt írja Thomka Beáta egy tanulmányában: „Szikársághoz fel kell nőnünk, és ez olvasói feladatnak sem kevés.” Hogyan fér meg egymással a szikárság és a poézis, és hogyan lehet ehhez felnőni az olvasónak?

Nemcsak a költészet területén, de a prózában is van mestere a fegyelmezett közlésmódnak, bár igaz, hogy különösen a magyar elbeszélő irodalomban egy oldottabb, lazább beszédmód az elterjedtebb. Magán a költészetben belül sem voltak egyenrangúak a lírai formák. A magyar irodalmi gondolkodás inkább az epikusabb karaktert erősítette, mint a szűkszavúbbat. Még Aranyánál is fennáll a dilemma, hogy epikus vagy lírai költő-e. Századunk egyik alapvonásaként jelent meg a reprodukáltabb, szűkszavúbb, fegyelmezettebb közlésmód mind a költészetben, mint a prózában. Már József Attila költészetében is megfigyelhető az eltávolodás a képszerű, trópusokat alkalmazó nyelvtől s a közeledés egy fogalmibb, puritánabb, kevesebb hagyományos költői eszközzel működő nyelv felé. Nem költői hatásából veszített ezáltal a nyelv, csak jellege, karaktere változott. A költői képek, alakzatok helyét egy funkcionálisabb beszédmód foglalja el. Az irodalmi nyelvnek a köznyelvhez való közeledését más téren is tapasztaljuk.

És hogyan lehet a befogadó számára ezt élvezhetővé tenni, hiszen az a lírától elsősorban líraiságot vár?

A kihagyás, az elhagyás és bármilyen sűrítő, koncentráló eljárás mód nagyon személyes, tehát „lírai” tud lenni. A legtörékenyebb tudattartalmakról, érzésekről, benső állapotokról is lehet ilyen módon beszélni. Egy beidegződés és a régebbi irodalomfelfogás következtében azt hittük, hogy a lírai közlendő eleve metaforikus nyelvvél jár együtt. De mára a metafora is alaposan átértékelődött. A gondolati és az érzéki, a képszerű elem nem egyetlen mértékben működik együtt. József Attila metaforáiban is sokkal inkább a fogalmi, szemléleti mozzanat a jellegzetes.

Ehhez az újfajta lírai nyelvhez segít felnőni az olvasónak az iskolai oktatás?

A közvetítésnek mindig rendkívül nagy volt a szerepe. A tanár az, aki elsőként áll a befogadó és a szöveg közé. Az ő feladata tehát, hogy minden tudását és érzékenységet mozgósítva próbálja közvetíteni és értelemmel telítette tenni a verset a tanuló, a hallgató számára. Ez felelősségteljes feladat. Ugyanakkor a fiatalok sokkal közvetlenebbül tudnak reagálni, mint ahogyan ezt feltételezzük. Több bennük a fogékonyság, érzékenység, különös imaginációval viszonyulnak a költészethez, mi viszont gyakran beidegződésekkel próbáljuk orientálni a megértést. Így szinte lehetetlenné tesszük a szabad reagálást és a naiv, ösztönös értelmezést, melyet a nevelés és a stúdiumok során kellene a tudatosság és a fogalmiság szintjével teljesíteni.

Manapság gyakori a „szöveg” és a „próza” közötti különbség hangsúlyozása. Talán a nyelvészet lopakodik be saját fogalomrendszerével és szakszavaival a poétikába?

Maga az irodalmi gyakorlat is kíván valamiféle átértelmezést. Tudniillik mind kevésbé ismerjük fel a hagyományos műfaji jegyeket, formákat, kereteket, alakzatokat. Olvasunk egy történetyszerű szöveget, és látva a terjedelmet, méretet, novellára gondolunk. De egyáltalán nem biztos, hogy a novella hagyományos, drámai szerkezetét is fölismerhetjük benne. Nem ismerjük föl. A történet által átfogott idő, tér és esemény-sor mégis egy hagyományos novellának felel meg. Ugyanakkor semmi szerepe többé a feszültség fokozásának, a lezárásnak, a hirtelen fordulatoknak. Mindezeknek a hiánya tapasztalható. Ezeknek az átalakulásoknak a következtében a meglévő fogalmak nem fedik a jelenséget, és újak után kellene nézni. Lehet, éppen a szöveg vagy a próza kínálkozik alkalmasnak az alternatív történet szerkezetek meghatározására.

Van-e értékrangsor a „rövidtörténet”, az elbeszélés és novella esetében? A „pillanat formái” mennyire divatosak manapság?

A fiatal elbeszélők művei arra utalnak, hogy határozottan korszerű és elterjedt formáról van szó. A „rövidtörténet” nem honosodott meg a magyar szaknyelvben, pedig minden egyes nyelvben van megfelelője. A fogalomnak megfelelő jelenségekkel azonban igen gyakran találkozunk, tehát van a kis formáknak aktualitása. Nem hiszem, hogy értékszempontból szembe lehetne állítani az említett formákat, szerkezeteket, inkább leíró céllal, a jelenségek számbavételének szándékával használjuk. Ezek a formák egy bizonyos hagyomány ívét is kirajzolják: az elbeszélés felől haladt a történetmondás a novella irányába, és a novellától távolodva vált ilyen sokszínűvé, változatosá, töredékessé.

Ha már a formánál tartunk: sokáig szinte kötelező volt tartalom és forma vizsgálatának kapcsolata a műelemzés során. Időszerű-e ma még ez a szemlélet?

Mindenkor lesznek az irodalmi műveknek sajátos formakérdései és tematikus, motívikus elemei, emblémái, toposzai. Ez azt jelenti, hogy bizonyos kis tartalmi egységek a különböző kultúrákból, különféle korokon át vándorolnak, és válnak az át-vétel eszközévé. A mitológiai elem vagy akár a bibliai szimbólumok esetében nem le-

het elvitatni, hogy hoznak magukkal egy bizonyos történetmagot, vagy egy állandósult képi, érzéki, értelmi jelentéstartalmat. Ezek tehát tartalmi elemek. Az ikonográfiai értelmezés éppen e műalkotás-mozzanatokra irányul. A másik vonulat pedig, a formáknak, műfajoknak, alakzatoknak a kérdései változatlanul poétikaiaknak mondhatók. Más szóval létezik műfaji emlékezet, formai hagyomány. A műelemzésnek mindkét réteggel foglalkoznia kell, illetve a következő szinten arra kellene összpontosítania, hogy azonosítsa a tartalmi mozzanatban a formaképző lehetőséget, és nyomon kövesse a formálás, fikcionális szakaszait. A műegész összképe sajátos szintézisben mutatja föl a tematikus elem, a formanyelv és a formáló eljárás együttesét.

Fogarassy Miklós „egyperces esszékről” beszél Thomka Beáta írásait elemezve. Ez is a „pillanatok formáinak” egyike?

Szellemes megfogalmazás, de nem hiszem, hogy eljutottam egy olyan gondolati tömörségre, ami ennek a fogalomnak megfelelő lehetne. Hogy vannak inspiráló példaképeim, az tény. Nem lehet különválasztani azt a különös hatást, amit egy-egy Kosztolányi prózai miniatűr, töredék, esszészzerű kis följegyzés kivált attól a hatástól, amit esetleg egy-egy versének rezonanciája jelenthet a befogadó tudat számára. Van a gondolatnak egy olyan tömör állapota, amelyben kristálytisztán ragyog. Nem feltétlenül kell, hogy az aforizma vagy a bölcséleti töredék felé mozduljon ki az a fajta tömörség, szikárság, ami számomra imponáló. Tehát lehet az élménynek és mindenféle esztétikai, intellektuális tartalomnak is egy olyan különös, frappáns kifejeződése, ami formailag csakugyan közelíthet a metszett prózai töredékhez vagy lírai sűrítéshez. Ez tehát egy virtuális, lehetséges műfaj, forma. Jó lenne eljutni az ilyen tökéletesség szűkszávúságáig.

Novellaállapotok című esszéjében állapítja meg az elmúlt évtized cseh-szlovákiai magyar elbeszélőiről írva, hogy nem érzik a kisformák kihívását. Mi lehet az oka e tartózkodásnak?

Ez az észrevételem nem általánosítható. Az említett kötet írásait olvasva tűnt föl, hogy még mindig eléggé hagyományosan, ráérősen viszonyulnak a történetmondáshoz, s nem az alakítás, megformálás gazdaságossága a jellemző vonás. Ma már, azt hiszem, differenciáltabb a kép a magyar prózában.

Magyar Napló-beli interjújában a 10-es és 20-as éveket az avantgárá, a 60-as, 70-es évek időszakát pedig a posztmodern korszakaként említi. A kettő között van a modern? És mi van ma?

A kérdés aktualitását bizonyítja az, hogy az ideai debreceni irodalmi napok témája is az volt, hogy merre tart az irodalom, az irodalomtudomány. Nem hálás dolog jóslásba bocsátkozni, hogy mi következik a posztmodern után. Egyébként ritkán érintem a korszaktagolás problémáját, és nem véletlenül. A tapasztalat azt tanúsítja, hogy az európai kultúrában viszonylag pontosan jelölhető meg az átmenetek, korszakhatárok, ugyanakkor más kultúrákban ez nem követhető nyomon. Tehát például nem lehet az előmodern, modern, posztmodern sorrendet ily feltételezett tagoltságban fölismereni. A fogalomsor érvényessége tehát korlátozott. Az irodalom, a művészet és folyamataik világa oly mértékben rendhagyó, hogy sok esetben lehetetlen és fölösleges is a korszakolás igénye. Az átfogóbb korszakokat, nagyobb művészeti- és stílusirányokat, -irányzatokat körülíró fogalmakra nyilván szükség van, bár tudni kell, ezek nem meríthetik ki a felőlet jelenségek sokszínűségét. A 20. században annyira átszövik egymást a különböző tendenciák, hogy ma már végképp felismerhetetlenek azok a tömbök, amelyeket a századfordulón, századelőn a kiáltványokkal induló, majd kifáradó, lezáruló irányzatok modellje jelentett.

Tolnai Ottóról 1994-ben megjelent könyvében említi Tolnainak Domonkos Istvánnal írt „négykezes” poémáját, a MAO-POE-t. Manapság divatba jött ez a forma, gondoljunk csak az erdélyi magyar irodalom olyan alkotópárosaira, mint Szilágyi Domokos – Palocsay Zsigmond, Tompa Gábor – Visky András vagy Kovács András Ferenc – Tompa Gábor. Mi lehet az oka ennek a „divatnak”, és meddig őrizheti meg költői szuverenitását a közösen írt költemény egy-egy alkotója?

Én ebben mindig játékosságot sejtettem. Két közel álló törekvésnek, szellemnek vagy másfajta emberi kapcsolatnak mindenkoron volt igénye arra, hogy ily módon juttassa kifejezésre kapcsolatát. Rokonszenves jelenség ez, de nem hiszem, hogy divatszerrűnek nevezhetnénk. Talán mint az egymás szellemisége vállalásának és támogatásának megnyilvánulásaként kellene értelmeznünk.

A vajdasági magyar írók a 60-as évektől a magyar irodalom „élcsapatát” jelentették. Ma, a délszláv háború ötödik évében a műzsák milyen viszonyban vannak a vajdasági magyar írókkal?

Nagyon komoly próbatételnek van kitéve a vajdasági irodalom. A nemzeti és egyéni megmaradás kérdése egyaránt kockán forog. Ilyen esetben a szellemi, művészeti kérdések háttérbe szorulnak. Ez a nagy töréspont hozta magával azt, hogy nagy szóródásra, elvándorlásra került sor. De remélhető, hogy ez csak átmeneti állapot, és erre a térségre is várhat majd egy olyan időszak, amikor szabadon lehet jönni-menni, visszatérni és eltávozni, s a döntéseket nem befolyásolják kényszerhelyzetek. A mostani évek mindenképpen nagy érvágást jelentenek, a sok fiatal értelmiségi eltávozása a Vajdaságból az ott maradtakat is a helyzet átértékelésére és az értékek átrendezésére kell készítse.

Lehetséges, hogy ez a tragédia motiváló tényezővé válhat?

Szerintem igen. Az egyéni sorsokat tekintve is nagy kihívás a jelen talajmozgása. Én sem foglalkoztam korábban a gondolattal, hogy ez a térség ki-be vándorlásoknak és szüntelenül nyugtalan történelmi változásoknak, nagy népi migrációknak a területe, holott a családtörténetem is ebből áll. Visszamenőleg sem maradt egyetlen nemzedék sem békességben a helyén. De nem szabad, hogy ez a szükségszerűségnek látszó adottság elkedvetlenítsen. Ellenkezőleg: arra gondolok, hogy mindezt egyfajta próbatételnek és a megmérettetés alkalmának kellene felfognunk.

Budapest, 1995. november 16.

Erdélyi Erzsébet – Nobel Tiván